

Garapapakly (terekemeler)

türkmenler

Category: Kitapcy,Sözler,Taryhy makalalar

написано kitapcy | 23 январа, 2025

Garapapakly türkmenler (terekemeler) KARAPAPAK (TEREKEME)
TÜRKLERİ

Terekeme adıyla anılan Karapapaklar, kökeni çok eskilere dayanan bir millet olmalarına rağmen haklarında detaylı şekilde pek fazla çalışma yapılmamıştır. Kimi araştırmacılar konularını ilgilendirdikleri ölçüde Karapapaklar hakkında kısa bilgiler vermişlerdir. Bunların yanında birçok yazar ve araştırmacı da Karapapakları Özbekistan'a bağlı Karakalpakistan Özerk Cumhuriyetinde yaşayan Karakalpaklarla karıştırmış, bu iki Türk halkını aynı boya mensup zannetmişlerdir.

Bu çalışmada, öncelikle Karapapakların ne kadar köklü bir tarihi geçmişe sahip olduğu ortaya konulmaya çalışıldı. Asya Hun devletinin dağılmasıyla başlayan tarihi süreçleri, bu süreç içerisinde yaşadıkları bölgeler günümüze kadar aşama aşama aktarılmaya çalışıldı. Bu tarihsel süreç içerisinde Karapapakların Ermenilerle mücadelesi, Türkmençay Antlaşması ve XX. yüzyılda yaşanan "Son Karakaç" adıyla anılan göç olayı ve bunlar gibi pek çok hadise ayrı bir araştırma ve belki de birer kitap konusu olduğu için detaylara girilmeden geçildi.

Dünya ve Türkiye üzerinde Karapapak nüfusunun yoğun olarak yaşadığı yerler belirtildi ve haritalar üzerinde işaretlenerek gösterildi. Karapapakların kökeni elde edilen bilgiler çerçevesinde açıklanmaya çalışıldı ve Karapapak ve Terekeme sözcüklerinin etimolojisine dair araştırmacıların söyledikleri aktarıldı. Terekeme ifadesi onların Müslüman olduktan sonra aldıkları bir isim olduğu için, bu çalışmada daha eski bir isim alan Karapapak ifadesinin kullanımı tercih edildi. Aslında günümüzde Terekeme sözü daha yaygındır. Hatta bazı bölgelerde Karapapak ifadesi neredeyse kullanımdan kalkmıştır.

Karapapakların tarihsel süreç içerisinde benimsedikleri dini inanışları ve bu inanışların siyasi etkileri değerlendirilmeye çalışıldı. Sosyal yapılarına değinilerek genel karakter özellikleri üzerinde duruldu.

Karapapakların kültür ve edebiyatı, uzun ve detaylı şekilde açıklanması gereken bir konudur. Onların halk inançları, yüzyıllardır aslı bozulmadan devam ettirdikleri gelenek ve görenekleri, eşine az rastlanır bir incelikte olan sözlü edebiyatları aslında her biri birer tez veya kitap konusu olabilecek konulardır. Nitekim dini yaşantılarının, halk inançlarının, özellikle alanında usta olarak kabul edilen ve günümüzde de yaşayan halk âşıklarının her biri hakkında kitaplar yazılmıştır. Bu çalışmada Karapapakların sözlü edebiyat ürünlerine, özellikle de âşıklık geleneğine mensup söz ustalarına değinilerek haklarında kısa bilgiler verildi.

Karapapakların kültür ve edebiyatlarında yer alan kaynak zenginliği, ne yazık ki -Borçalı'da yayın hayatını sürdüren ve daha çok Azeri dil özelliklerini gösteren birkaç süreli yayını saymazsak- yazılı bir edebiyatları bulunmadığı için dil alanında yoktur. Ahmet Bican Ercilasun Karapapakların dil özelliklerine "Kars İli Ağızları-Ses Bilgisi" kitabında ses bilgisi özellikleri açısından değinmiştir. Karapapakların yoğun olarak yaşadığı Kars, Erzurum, Ağrı gibi illerimize ait ağız araştırmalarında da Karapapakların dil özellikleri yine ses bilgisi açısından yer almaktadır. Bu çalışmada, yazılmış söz konusu eserlerden yararlanılarak Karapapak ağzının ses bilgisi özellikleri verildi. Bunun yanında Ahmet Caferoğlu'nun Doğu illerinde yaşayan Karapapak Türklerinden yapmış olduğu derlemelerden faydalanılarak, Karapapak ağzının Türkiye Türkçesinden gramer bakımından belirgin farklılıkları bu derlemelerden alınan örneklerle ortaya konulmaya çalışıldı.

■ Karapapak Türklerinin Tarihi:

Asya Hun Devleti, Mete (Mo-Tun) Han'ın ölümünden sonra kısa süreli bir üstünlük yaşamış ve ardından da dağılma sürecine girmişti. MÖ. 58'de Hun hükümdarı Ho han-ye, Çin'in

üstünlüğünü kabul ederek Çin'e tâbi olmayı teklif etmiş; bu teklife kardeşi Çi-çi'nin karşı çıkması üzerine Asya Hun siyasi birliği parçalanmıştı. Ülkenin doğusu Çin hakimiyetine girmiş, Çin Denizi'nden Kafkaslar'a kadar geniş bir alanda büyük bir otorite boşluğu meydana gelmişti. Yerleşik hayatı ve Çin egemenliğini kabul etmeyen özgürlük ve bağımsızlıklarına düşkün Hun boyları batıya göç etmeye başlamışlardı.

Bu göçler esnasında iki yeni boy, ilk önce Hazar Denizi'nin kuzeyinden Kaskasya'ya, ardında da arkalarından gelen güçlü kavimlerin baskılarına dayanamayıp Kür ırmağı boylarına inerler. Göç esnasında bir kısmı Terek nehri vadisinde kalmayı sürdürmüş ise de fazla tutunamayıp bir süre sonra onlar da Kür ırmağı civarlarına yerleşmişlerdir (M.S. 150).

Borçalı ve Kazaklı olarak anılan bu boylar bugün Karapapak (Terekeme) olarak bilinen Türklerin atalarıdır. Bu boy Kafkasların bilinen en eski boylarındandır.

Karapapaklar, yerleştikleri bölgede komşu oldukları Arşaklılar'la sık sık savaşırlar. Bir süre sonra Arşakların Hristiyanlığı kabul etmesiyle savaşlar daha da yoğunlaşır. Hristiyanlığın Karapapaklar arasında da yayılmaya başlamasıyla da yüz elli yıl devam eden savaşlar son bulur. Bu savaşlar Dede Korkut hikayelerine de konu olmuştur. Örneğin Dede Korkut hikayeleri kahramanlarından Salur Kazan Arşak boyuna mensuptur.

Dördüncü yüzyılda dünya Kavimler Göçü ile çalkalanıp, kavimler kitleler halinde yer değiştirirken Karapapaklar göç yollu üzerinde olan yaşadıkları bölgeyi, Kür nehri ve Derbent geçidini, istilalara karşı savunuyorlardı. Yüzyıllarca süren Kavimler Göçü sonucunda dünya üzerinde hemen hemen yer değiştirmeyen bir kavim kalmamasına rağmen, Karakalpakların üstelik yerleşim yerleri göç yolları üzerinde olduğu halde yurtlarını terk etmemeleri bizlere onların karakter yapıları ile ilgili çok önemli ipuçları vermektedir.

Batı Hun İmparatorluğu döneminde, imparatorluğun doğu kanadında sınır karakolu vazifesi gördüler. Atilla'nın ölümünden sonra (M.S. 453), Batı Hun İmparatorluğunun zayıflayıp yıkılmasıyla Kafkaslarda uzun yıllar sürecektir olan

bir siyasi otorite boşluğu meydana geldi. Bu boşluk M.S. 552 yılında Köktürk Devletinin kurulmasıyla dolduruldu. Karapapaklar Göktürklerin hakimiyeti esnasında da Köktürk Devletinin batı uç akıncı gücünü oluşturdu.

Köktürk Devletinin 681 yılında yıkılmasıyla bölgede Hazarlar hakim güç konumuna gelmiş, Kafkaslardan Doğu Avrupa'ya kadar olan bölgede hakimiyet kurmuşlardı. Sasani Devleti, Fethu'l-Fütûh da denilen Nihavent Savaşı neticesinde yıkılınca Müslüman Araplar Güney Azerbaycan'ı ele geçirmiş, Bab-ı Türk dedikleri topraklara girmiş ve neticede Hazarlar Müslüman Araplarla karşı karşıya kalmışlardı. Böylece, Araplarla Hazarlar arasında yüz yıl kadar devam edecek olan savaşlar da başlamış, bu savaşlar sonucunda Araplar Kafkasya'nın tamamına yakını ele geçirmişlerdi. Karapapakların yaşadığı Derbent ve Kür bölgeleri de Arapların hakimiyetine girmişti. Bu bölgelerde Arap yönetimleri oluşturulmuş ve Mekke-Medine civarlarından Müslüman Arap aileler getirilerek bu bölgelere yerleştirilmişti.

Bu aileler vasıtasıyla da bölgede İslamiyet hızla yayılmaya başladı. İlerleyen zamanlarda azınlıkta kalan Araplar etnik kimliklerini yitirecekler ve yüzyıllar sonra Kafkaslarda sadece Müslüman Türklerden söz edilecekti.

Hazarlar, bir yandan Araplarla mücadele ederken bir yanda da Peçeneklerin saldırılarına karşı koymaya çalışıyordu. Tüm bu mücadeleler sonucunda iyice yıpranan Hazarlar 965 yılında Ruslar tarafından yıkıldılar. Peçenekler de güçlü bir birlik meydana getiremediler. Bu yüzyıllarda yeniden hareketlenen göç dalgaları Peçenekleri de etkiledi.

Kıpçaklar Oğuzları, Oğuzlar da Peçenekleri batıya iterek Peçeneklerin Tuna boylarına kadar ilerlemelerine sebep oldular ve bölgede Kıpçak hâkimiyeti kuruldu.

Kıpçaklar yüz elli yıldan fazla bir süre bölgeye hâkim oldular. Hâkimiyetlerini en güçlü şekilde 1090-1110 yılları arasında hissettirdiler. Bu süre içerisinde Rusların Karadeniz'e inmelerine engel oldular. Ruslara karşı gösterdikleri bu başarıyı ne yazık ki Moğol istilasına karşısında gösteremediler. Moğol ordularına 1223 yılında

yenilerek dağıldılar. Macaristan dolaylarına çekilerek yerleşik hayata geçip bir süre sonra da Hristiyanlığı kabul ederek asimile oldular.

Kıpçakların hâkimiyetlerini tüm güçleriyle hissettirdikleri yıllarda Kınık boylarından teşekkül eden Türk boyları Gaznelileri 1040 yılında Dandanakan'da yenmiş ve tarihin az kaydettiği bir büyüme hızıyla hâkimiyet sahasını genişletmişlerdir. Kurulan Büyük Selçuklu Devleti, Tuğrul ve Çağrı Bey zamanında gelişmiş; sonrasında ise tahta Alp Arslan oturmuştur. Alp Arslan, Anadolu'nun başlayan fethini tamamlamak istemiştir. Bu yıllarda ise Karapapaklar Kür boylarındaki yurtlarında bulunuyordu ve II. Gurgen'in başlarında bulunduğu Borçalı boyu arasında Hristiyanlık giderek yayılıyordu.

Anadolu'nun fethinde Dağıstan bölgesini üst olarak kullanmak isteyen Alp Arslan, 1064 yılında Azerbaycan'a girdi. Birçok Türkmen boyları da kendisine katıldılar. Gürcistan'ın kuzeyine kadar ilerlediler. Gürcü Prenslığı ile savaşlar yaptılar. Bu savaşlar sırasında Müslüman olan Karapapaklar Selçuklulara katılmış, Borçalı boyundan Hristiyan olanlar ise tarafsız kalmayı seçmişlerdir. Ancak Karapapaklar Selçuklu gücü karşısında boyun eğmek mecburiyetinde kalmışlardır. Alp Arslan, Borçalı boyunun başında bulunan II. Gurgen'in kızıyla evlenmiş, bir süre sonra da Borçalı Karapapaklar toplu halde İslamiyet'i benimsemişlerdir.

1141 yılında yapılan Katvan Savaşı ile gerilemeye başlayan Büyük Selçuklu Devleti 1157 yılında Sultan Sencer'in ölümünden sonra tarih sahnesinden çekilerek arkasında birçok irili ufaklı devlet ve atabeylikler bırakmıştı. Karapapaklar 1225 yılına kadar bu atabeyliklerden biri olana İldenizoğulları Atabeyliğine bağlı olarak yaşamışlardır. Bu tarihten sonra da Azerbaycan ve Dağıstan'a Harzemşahlar hakim olmuşlardır.

Bu yıllarda Cengiz Han komutasındaki Moğol orduları Çin ve Orta Asya'yı hakimiyet altına almış, Kıpçak bozkırlarını ele geçirmiş ve Harzemşah Devletinin kapılarına dayanmıştı. Karapapaklar, Harzemşahlar'ın yanında Moğol ordularıyla savaştılar. Cengiz Han'ın ölümü sonrasında bölgede Altınordu

devleti kuruldu. 1391'de Timur'un Altınordu devletine düzenlediği seferler Altınordu devletinin sonunu hazırladı ve bölgede irili ufaklı hanlıklar kuruldu. Bu savaşlarda çok iyi birer savaşçı olan Karapapaklar Timur'un ordularına çok büyük kayıplar verdirdiler. Timur, savaşmadan teslim olan kent ve kalelere dokunmaz, onlara bir idareci atar, onları yıllık vergiye bağlayarak onların o bölgede yaşamalarına izin verirdi. Ancak savaş neticesinde bir yeri zapt etmişse orada hiç kimseyi canlı bırakmazdı. Timur kendi ordularına çok fazla kayıp verdirmiş olsalar da Karapapaklar'ı üstün savaş becerilerinden dolayı affetti. Onların kendi bölgelerinde yaşamalarına müsaade etti.

■ Osmanlı Devleti Zamanında Karapapaklar:

XV. yüzyılda Osmanlı devleti dünyanın en büyük siyasi gücü haline gelmişti. Doğuda Safeviler Orta Doğu ve Kafkaslar'a güçlerini hissettiriyorlardı. Altın Ordu Devletinin yıkılmasıyla kuzeyde büyümeye başlayan Moskova Kinezliği hakimiyet sahasını genişleterek Rus Çarlığı'nın temellerini oluşturuyordu.

Bu dönemde Karapapaklar kuzeyde Kafkas eteklerinden güneyde Revan, Gence, Karabağ ovalarına kadar geniş bir sahada yaşıyor ve Komşuları olan Gürcistan'a sık sık yağma akınları düzenliyorlardı. Gürcistan kralı İran şahı ile bu yağmaların önlenmesi için anlaştı. İran şahı, Karapapakları Horasan'a mecburi göçe tabi tuttu. Ancak bir süre sonra aralarındaki dini yakınlık sebebiyle göçten vazgeçti. Karapapakların Gürcistan ile sorunsuz yaşamaları için çaba sarf etti. Bu göçler sonrasında Horasan'da günümüzde de devam edecek olan Karapapak nüfusu oluştu.

XV. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar Karapapaklar Osmanlı ve İran arasındaki çekişmelerin ortasında kaldı. İki devlet arasındaki bu çekişmeler toprak üstünlüğü ve mezhepsel farklılığa dayanıyordu. İran, mensubu olduğu Şii mezhebini bölgede yayarak gücünü artırmak istiyordu. Bu nedenle Karapapaklar da dahil bölge halkı üzerinde baskı uygulamaya

başladılar. İran Şahı Tahmasp baskıları giderek artırdı. Şii olmayanlardan vergiler almaya başladı. Karapapak Hanı Bedrettin'i yakalattı. Yerine Şiiliği benimsemiş olana Nazar Han'ı geçirdi. Karapapaklar mezhep farklılığından dolayı iki gruba ayrıldılar.

Nazar Han ve taraftarları Şiiliğin sembolü olan kırmızı sarık kullanıyorlardı. Sünniler ise siyah börk kullanmakta ısrar ediyorlardı. Bu dönemden sonra Karapapakların Sunilerine Karapapak denmeye devam edilirken Şiilerine ise Kızılbaş denilmeye başlandı.

XVIII. yüzyıla kadar bölgede Osmanlı paşalarından sırasıyla; Lala Mustafa Paşa, Osman Paşa, Ferhat Paşa komutasındaki ordular İran orduları karşısında zafer kazandılar. Gürcistan, Luristan, Siravan ve Karabağ Osmanlı topraklarına dahil oldu. Tüm bu mücadeleler içerisinde Karapapaklar iki taraf arasında kaldılar. Şii olanlar İran'ı destekler gibi görünerek zaman zaman Osmanlı'nın çıkarları için çalıştılar. Hatta Nazar Han Şiiliği bırakarak Sünniliği benimsediğini söyledi. Bunun üzerine Ferhat Paşa tarafından Loru Beylerbeyliğine paşa olarak atandı. Bu hadiseden sonra Gence ve Karabağ dışındakiler hariç Karapapaklar Sünniliği yeniden benimsemiş oldular. Bunun üzerine Safevi yönetimi Karapapakları mecburi göçe zorladı ve Karapapaklar'ın bir kısmı Rivan, Gence, Şirvan'a göçtüler.[1]

Netice itibari ile bölgede tam bir İran veya Osmanlı hakimiyeti hiç bir zaman kurulamamış, XVIII. yüzyılda İran ve Osmanlı zayıflamış, bölge mezhep ayrılıklarının vermiş olduğu mücadelelerle iyice yıpranmıştı. Bu, güçlenen Rusların işine yaramıştı. XVIII. yüzyılda Ruslar Kafkaslar üzerinden sıcak denizlere inme politikalarını sahnelemeye başladılar. 1779'da Kabartaylar'a saldırdılar. Onları yenerek topraklarını ele geçirdiler. 1783'te Kırım'ı işgal ettiler. Rusların ilerleyişini durdurmak isteyen Osmanlı, Rusların himayesini kabul eden Gürcü kralının Ruslarla birleşerek Osmanlıya saldırma girişimlerini engellemek amacıyla Karapapaklar'ı savaşa çağırdı. Karapapaklar bunun üzerine Gürcistan'a saldırarak Tiflis'i kuşatırlar. Ancak Osmanlıdan beklenen ağır

silah ve toplar gelmeyince kışın da bastırmasıyla kuşatmayı yarım bırakarak geri döndüler. Ancak dönüş yolları Rus ve Gürcü birlikleri tarafından tutulduğu için yirmi beş bin kişilik ordu çok büyük kayıplar verdi.

Bu tarihlerde Kuzey Kafkasya'da ortaya çıkan Çeçen komutan ve din adamı İmam Mansur, Rusların Kafkaslarda ilerlemelerini durdurabilmek için Türk güçlerini birleştirmeyi amaçlar. Kısa sürede on bin kişilik bir ordu toplamayı başarır. Bu, Rusların Kafkaslarda ilerlemesini yavaşlatsa da durduramaz. 1791'de Anapa savaşını kaybeden İmam Mansur Ruslara esir düşerek idam edilir.

Ruslar 1796'da Derbent, Bakü, Gence'yi; 1819'da Haydak bölgesini; 1820'de Akoşa'yı, Gazi Kumuk'u; 1821'de de Tarko Hanlığını alınca Kuzey Kafkasya'nın tamamı Rusların eline geçmiş oldu. İran, bölgedeki hakimiyetini kaybetmemek için Ruslarla Türkmençay anlaşmasını imzaladı. Bu anlaşma ile Reva ve Nahçıvan da Rus hakimiyetine girdi ve Azerbaycan bu antlaşma ile Kuzey ve Güney olarak ikiye bölünür. Bu durumun yarattığı problemler günümüzde de devam etmektedir. Bu anlaşma neticesinde Karapapaklar Türkiye ve İran'a göç ettiler.

Ruslar ele geçirdikleri bölgelerde klasik politikalarını uygulamışlar, egemen oldukları halklar arasında sınıf, mezhep, ırk ayrımcılığını körükleyerek onları birbirine düşürmüşlerdir. Kafkasya'nın tamamına sahip olmak isteyen Ruslara karşı Gazi Molla'nın önderliğinde tarihin benzerini az kaydettiği bir savunma mücadelesi başlar. Bir süre sonra bağımsızlık ve özgürlük mücadelesini; hayatını vatanının bağımsızlığına adanmış, askeri dehasını bütün dünyaya ve düşmanı bulunduğu Rus yüksek makamlarına dahi kabul ettirmiş olan Şey Şamil devralır. Şeyh Şamil Karapapak, Azeri, Çeçen, Lezgi gibi Müslüman kavimleri bir araya getirerek yirmi beş yıl boyunca Ruslarla gerilla savaşıyla mücadele eder. Yirmi beş yılın sonunda 1859'da elindeki pek az bir kuvvetle Rus Çarına esir düşer. Rus Çarı, harp dâhisi ve bağımsızlık aşığı Şeyh Şamil'i muzaffer bir komutan gibi karşılar.

Doğu Kafkasya'nın düşmesinden sonra Ruslar kuvvetlerini Batı Kafkasya'ya kaydıldılar ve 1864'te Kafkasya'nın tamamı Rus

kontrolüne girer. 1877'de İngiltere'nin Osmanlı'dan desteğini çekmesini fırsat bilen Çarlık Rusya'sı sıcak denizlere inme politikasını gerçekleştirmek amacıyla Osmanlı Devletine savaş ilan etti. 93 Harbi olarak da adlandırılan bu savaşla Ruslar Doğu Beyazıt ve Kars'ı ele geçirerek Erzurum sınırlarına kadar dayandılar. Bu savaşlar esnasında Karapapak komutanı Binbaşı Mehrali Ali Bey Ruslara çok ağır kayıplar verdirerek bölge halkının gözünde destanlaştı.

Osmanlı Devleti ile Ruslar arasında Ayestafanos Antlaşması imzalandıysa da bu anlaşma batılı devletlerin çıkarlarına ters düştüğü için Berlin Antlaşmasıyla son durum yeniden belirlendi. Osmanlı savaş tazminatı karşılığında Kars, Ardahan ve Artvin'i Rusya'ya bıraktı. Doksan üç harbi sonrasında Kars, Kuzey Azerbaycan ve Gürcistan gibi Karapapakların yoğun olarak yaşadığı bölgeler Rusların eline geçti. Uzun süre bölgede göç, sindirme, Ruslaştırma politikaları uygulandı. Rus tebaası olmaktansa Anadolu'ya göç etmeyi tercih eden Batum, Kars, Ardahan halkı Anadolu içlerine göç ettiler. Göç eden halkın büyük çoğunluğunu Karapapak Türkleri oluşturuyordu. Muhacirlerin çoğu Ağrı, Amasya, Çorum, Sivas, Malatya ve Yozgat gibi yörelere yerleşmişlerdir.[2]

Ruslar; göç sebebiyle boşalan bölgelere Ermeni, Rum, Malakan, Nemis gibi Hristiyan unsurları yerleştirerek bölgenin etnik yapısını Hristiyanlar lehinde değiştirmeyi amaç edindiler. Ruslar Türklerin savaş kabiliyetlerini azaltmak amacıyla onları askerlikten muaf tuttu. Verimsiz toprakları Türk halkına verdi. Türk kelimesinin kullanılmasını yasakladı. Türk kökenli kabile ve boyların ayrı ayrı uluslar olduğunu telkin etti. Eğitim kurumlarını kapattı. Anadolu'dan kitap getirilmesini yasakladı. İsmail Gaspıralı'nın Kırım'da çıkardığı Tercüman gazetesi gizli gizli okunabiliyordu. Ruslar, Şii ve Sünni imam kılığında yetiştirdiği ajanlarla halkı mezhep ayrılığına kışkırtıyordu.[3] Ancak bu çabalar binlerce yıldır zaman zaman birbirleriyle mücadele etseler de Türklerin arasındaki birliği bozamadı. Günümüzde Kafkas Türkleri arasında mezhep ayrımı hemen hemen yok gibidir.

1917 yılına gelindiğinde Çarlık Rusya'sı Bolşevik İhtilali ile

yıkılmış, Bolşevikler Osmanlı Devleti ile Brest Litovsk Antlaşmasını imzalamışlardı. Bu antlaşmaya göre; Kars ve yöresi Türklere bırakılmışsa da Osmanlı Devleti Mondos Ateşkes Antlaşmasını imzalayarak 1914'te doğu sınırlarına dönmüştü. Böylece bölge Ermeni ve Kars yöresi halkına kalmıştı. Bölgede hak iddia eden Ermenilerle bölge halkı arasında kanlı mücadeleler baş gösterdi.

Ermeniler, Türk halkını sindirip bölgeden göçe zorlamak amacıyla katliamlara başladılar. Kars halkı, Kars İslam Şurası adıyla bir teşkilat kurup bu teşkilatın başına Borçalı Karapapak Türklerinden Kepenekçi Emin Ağa'yı getirdi. Bu teşkilat Kars, Ardahan, Batum, Artvin, Ahıska, Ahırkelek ve Ordubad'ı içine alan Cenubi Garbi Kafkas Cumhuriyeti'ni kurdu. Bu cumhuriyetin ömrü uzun sürmedi. İngilizler meclis binasını basıp parlamentoyu dağıttılar.

Bu yıllarda Anadolu'da Kurtuluş Mücadelesi başlamış, Mustafa Kemal Paşa Erzurum kongresini toplamıştı. Bu kongrede Kars, Ardahan ve Batum Misak-ı Milli sınırları içinde kabul edilmişti.

Bölgede Ermenilerin yaptığı katliam dayanılmaz boyutlara ulaşınca TBMM., Doğu Orduları Kumandanlığına Kazım Karabekir Paşa'yı atayarak bölgenin Ermenilerden kurtarılmasına karar verdi. 20 eylül günü başlayan taarruzla Ermeniler Gümrü'ye kadar geri çekilmek zorunda bırakıldılar. Böylece 3 Aralık 1920'de TBMM. hükümeti ile Ermenistan arasında Gümrü antlaşması imzalandı. Bu antlaşmaya göre bugünkü Türk-Ermenistan sınırları belirlenmiş oluyordu. 23 Şubat 1921'de Ardahan, 6 Mart 1921'de de Artvin diplomasi yoluyla ele geçirildi.

1920'li yıllarda Ermeni saldırıları sonucu Kür boylarında can güvenliği kalmayan Karapapaklar Borçalı'dan yola çıkarak göçe başladılar. Göç esnasında Ermeni güçleriyle sık sık savaşmak zorunda kaldılar. Bu göçe "Son Karakaç" adını verdiler. Çetin bir yolculuk sonucu Türkiye'ye girmeyi başaran Karapapaklar Kars'ın köy ve kasabalarına yerleştirildiler. Ancak yürekleri her zaman sınır ötesinde bıraktıkları yakınlarıyla birlikte attı.

■ Karapapak ve Terekeme Sözcüklerinin Etimolojisi:

Karapapak şeklinde de söylenen Karapapak terimi bu halkın siyah kuzu derisinden börk de diyebileceğimiz bir şapka giymeleri sonucu ortaya çıkmıştır. Bu şapka Karapapak Türklerinde adeta milli bir simge haline gelmiştir. Papak veya kalpak, Azeri Türkçesinde ve Rusçada şapka anlamına gelmektedir.[4]

Şii Mezhebi'nin İran Şahlığı zamanında Karapapaklar arasında yayılmasıyla Şii Karapapaklar Tacı Hayderi denilen on iki dilimli kırmızı sarık kullanıyorlardı. Sünniler ise siyah börk kullanmakta ısrarlı idiler. Bu nedenle Terekemelerin siyah başlık takanlarına Karapapak denilirken İran yanlısı kızıl börklü Şiilere ise Kızılbaş denmeye başlanmıştır.[5]

Karapapakların diğer bir adı olan Terekeme adı Arapça, Türkmen kelimesinin çoğulu Terâkime 'den gelmektedir.[6] Terekeme sözcüğünün kökeni hakkında ise bir diğer görüş şöyledir. Bunlardan en kabul edileni, Türkmen sözcüğünün Arapçadaki çoğulu Terakime'den geldiği görüşüdür. Prof Dr. Fahrettin Kırzoğlu, İran ve Azerbaycan'da Şii olanlara Tat, Sünnilere ise Terakkime sözcüğünün değişmesiyle oluşmuş Terekeme adının verildiğini söyler. Bu adın vergi defterlerinde kullanıldığını belirtir.

Bazı tarihçiler ise Terek ırmağı çevresinde oturan Türklere Terek sözcüğünden hareketle Terekeme denildiğini söylemişlerdir.[7]

Terekeme sözcüğünün kullanımı Karapapak sözcüğünden daha yaygındır. Hatta bazı bölgelerde Karapapak deyişi tamamen unutulmuştur.

■ Karapapak Türklerinin Yerleşim Alanları:

Karapapaklar günümüzde yoğun olarak Türkiye'nin Kars, Ardahan, Muş ve Amasya civarlarında; Kuzey Kafkasya'nın Derbent, Gürcistan'ın Borçalı ve Karaçöp; Azerbaycan'ın Kuzey çevresi ile İran'ın Salduz bölgesinde yaşamaktadırlar.[8]

Türkiye'de en fazla Karapapak yoğunluğu %15 ile Kars ilinde mevcuttur. Kars Merkez, Selim ve Kağızman, yoğun olarak da

Arpaçay ilçelerinde bulunurlar. Ardahan ilinin Çıldır ilçesinde Karapapak nüfusu oldukça kalabalıktır. Muş'ta da Karapapak nüfusu çok fazladır. Muş Merkez ve Bulanık, Malazgirt ilçelerine yerleşmişlerdir. Ağrı'da Eleşkirt, Tutak, Taşlıçay ilçelerinde varlıklarını sürdürürler. Erzurum ilinde merkezde ve Horasan ilçesinde yaşayan Karapapaklar da vardır. Bu illerin haricinde Sivas, Amasya, Adana, Balıkesir, Bursa, Kayseri'de de Karapapaklar yaşamaktadır.

Gürcistan'ın Marneule diye adlandırdıkları Borçalı bölgesinde yaklaşık beş yüz bin Karapapak yaşamaktadır. Bunlardan Başgeçitte 40-50, Karayası'da 20, Kaspı'da 4, Karaçöpte 9 Karapapak köyü vardır.[9] Kuzey Kafkasya (Dağıstan) Terekemeleri, Derbent'in kuzey tarafında yaşamaktadırlar. Evliya Çelebi bunları Kaytag Türkleri olarak adlandırmıştır. Derbent bölgesindeki Terekemeler, bugün genel olarak Berekey, Velikent, Cemikent, Padar, Memetkala, Deliçoban, Selik, Karadagli, Tatlar ve Uluterekeme köylerinde toplanmış bulunmaktadırlar.[10]

Azerbaycan'da Karapapaklar ülkenin kuzeybatısında yani Borçalı bölgesine yakın 22-24 köyde yaşamaktadırlar.

İran Türkleri içerisinde önemli bir yere sahip olan bir başka Türk boyu da Karapapak Türkleri'dir. Çoğunluğu Urmiye Gölü'nün alt kısmındaki merkezi şehri Nağadey (Nagade) olan Sulduz bölgesinde bulunan Karapapak Türkleri ata dede yadigarı bütün kültürel değerlerini yaşatmaktadırlar.[11]

■ Karapapak Türklerinin Kökeni:

Karapapaklar sık sık Özbekistan'da özerk olarak yaşayan Karakalpaklar ile karıştırılmaktadır. Karapapaklar, Oğuz Türklerine mensupken Karakalpaklar Kıpçak karakterli Türklerdir. Karapapak Türklerinin dili Oğuz gurubunda yer alırken Karakalpakların dili Kıpçak grubunda Nogayca ve Kazakçaya yakındır.[12]

► TÜRK MİLLETİNİN ŞECERESİ İÇİNDE TEREKEMELERİN YERİ

■ Karapapaklarda Kültür ve Edebiyat:

Karapapakların yaşadıkları bölgelerin göç yolları üzerinde bulunması, Türk boyları ve diğer milletler arasında kültür alışverişi ortak bir Kafkas Türklüğü kültürü meydana getirdi. Bu ortak Kafkas Türk kültürü içerisinde Karapapaklar son derece gelişmiş sözlü edebiyat ürünleri ortaya koydular.

Selçuklular zamanında devletin resmi dilinin Farsça olması, şiir Edebiyat ve bilim dili olarak Farsçanın kullanılması Türk kültür ve edebiyatını olumsuz yönde etkiledi.

İlhanlılar ve Altınordu devletleri zamanında ise resmi yazı dilinin Türkçe olması, Türk kültür ve edebiyatının hızla gelişmesini sağladı. Moğollar Farsça ve Arapçayı yasakladılar. Bu ortamda şiirleri, hikâyeleri, masalları, ninnileri, atasözleri ile Karapapak kültür ve edebiyatı hızla gelişmeye başladı. Karapapakların edebiyatı sözlü gelenekle canlı bir şekilde devam etmektedir. Fevkalade zengin bir halk edebiyatına sahiptirler.

■ Sayacı Sözlü Geleneği:

Terekemeler genellikle koyun yetiştiriciliği ile geçimlerini sağlıyorlardı. Bu nedenle koyun hayatlarında çok önemli bir yere sahipti. Koç katımı ve yün kırkımı mevsimlerinde törenler düzenlenirdi. Bu törenlerde çeşitli şiirler okunarak dualar edilirdi. Sonraları bu törenler, Terekemeler arasında sayacı adı verilen bir edebiyatı doğurdu. Sayacılar yün kırkma ve koç katımı mevsimlerinde sürü sahibinin yanına gelerek övücü ve bereket dileyici şiirlerini okurlardı. Sayacıların değeri, zamanla halkın nazarında çoban ve koyunların manevi koruyucuları olarak arttı.

Salam Meliy say beyler
Birbirinden yey beyler
Saya geldi gördünüz
Salam verdi aldınız
Annı tepe koç kuzu
Sayacıya verdiñiz
Siz sayadan korxmorsuñuz
Safa geldi goñşuñ

Safa olsun yurduñuz
Ulumasın gurduñuz
Bu saya yaxşı saya
Hem çeşmeye hem çaya
Hem ülkere hem aya
Hem yoxsula hem baya
Bu saya kimñen galdı
Adam atadan galdı
Adam ata geleñde
Gızıl öküz durañda
Gızıl buğa piteñde
Dünya bünya olañda
Musa çoban olañda
Şişligiñiz erkeçtir.
Goyun var kere gezer
Goyun var Küre gezer
Gider dağları gezer
Geler evlere bezer
Goyun nerdeñ hasıl oldu
Kimya yaprağınnan
Bize de getiriñ
Koyurmasınnan yağınnan
Yağ vereniñ oğluolsun
Doğduğı oğlan olsun
Yarma vereniñ gızı olsun
Gızıda gotur olsun
Goturuna gurt tüşsün
Gurttan guş tapılmasın.[13]

■ Hikâyecilik ve Masal:

Terekemelerde hikâyecilik ve masal geleneği de çok gelişmiştir. İçlerinde düzgün ve olgun bir ifade ile saatlerce hatta günlerce masal ve hikâye söyleyenler vardır. Terekemeler masala “nağıl” derler. Padişah ve halk ilişkisini anlatan masallar konularını daha çok Sasani Hükümdarı Nuşirevan, Abbasi Halifesi Harun Reşit, İranlı Şah Abbas, Karakoyunlu

hükümdarı Cihan Şah'tan alırlar. Bu masallarda çizilen ideal insan tipi ile adalet ve ahlaki değerler ön plana çıkartılır.[14]

Kahramanlık hikâyeleri de savaşçı, cesur kimlikleri ile tanınan Karapapaklar arasında çok fazladır. Anadolu'da da sık sık rastladığımız Zaloğlu Rüstem, Köröğlü, Hz. Ali, Battal Gazi gibi hikâyeler ana kurgu benzer kalmak kaydıyla yer ve yöresel kültür motifleri değiştirilerek anlatılır. Bunların yanı sıra Terekeme halk kahramanlarından Mehrali Bey, Kaçak Nebi, Terekeme Hacı ve Kardeşlerin hikayeleri dilden dile anlatılmaktadır. Bunlardan Mehrali Bey'in destansı hikâyesi "Yemen'den Dönemeyen Bir Karapapak: 40. Hamidiye Süvari Alayı Komutanı" adıyla Cengiz Çakaloğlu tarafından kitaplaştırılmıştır. Leyla ile Mecnun, Ferhat ile Şirin, Latif Şah ile Telli Mihriban, Âşık Garip ile Senem, Kerem ile Aslı, Tahir ile Zühre gibi aşk hikayeleri de Terekemeler arasında dilden dile anlatıla gelmiştir.

■ Güldürü-Mizah

Güldürü tarzındaki anlatımlarda kahraman Kéçel adındaki akıllı ve kurnaz bir keldir. Bu tipleme bizdeki Keloğlan tiplemesidir.[15] Olaylar kimi zaman bir saray da kimi zaman herhangi bir mahallede geçer. Bu hikayeler gülerken düşündürmeyi amaç edinirler.

Garevelli ise Terekemlerde bir başka güldürü türüdür. Bu türden hareketle Terekemeler arasında "Bana gara veli okuma" deyimini yerleşmiştir. Terekemeler bu deyim gereksiz ve saçma gördükleri bir işi yapmaya çalışanlar için kullanırlar. Garevelli kelimesi saçmalamak ve komikleşmek anlamını taşıyan bir kelimedir ve saçma garavelliler ile komik garevelliler diye ikiye ayrılırlar. Komik garavellilerin kahramanları Kéçel ve Lotu'dur. Kéçel karakteri yukarıda da belirttiğimiz gibi zeki ve kurnaz bir tiptir, Lotu ise üzülmeyen, kızmayan, iğneleyici söz ve eleştirilere aldırmayan arsız bir tiptir. Saçma garavellilerin ise tekerlemelere benzerler. Bunlardaki asıl amaç en saçmayı bulup söylemektir.[16]

Bacadan baktım hidri göz
Biri keher biri boz
Mindim bazun boynuna
Sürdüm uruf yoluna
Uruf yolu derbeder
İçinde meymin gezer
Meymini ürküttüler
Gulağını gırpıttılar
Dağda gezen xocalar
Vurdu golumu gırdı
Golum gazan yaynadı
Aşvaz yanımda oynadı
Aşvazı yere vurdum
Yer mana yemlik verdi
Yemliyi Tat'a verdim
Tat mana yemlik vereli
Darıyı kuşa verdim
Kuş mana ganat verdi
Ganattandım açmaya
Mennen küçük gardaşdur
Hakkın kelamını oxuyur.[17]

Özüm elimi civime soktum baktım ki delik, ordan bir oyuc hava çıkarıp satançıya verdim. O da mâ bir yumurtta verdi. Yumurttuğu gırdım, içinden bir fil çıktı. Etten ütten Keçel ve men file minif uçtuk. Kırk gün sonra fil bir çiçek dalına kondu. Birden bir arı gelip fili yuttu. Arının garnındaki denizde günlece yüzdükten sonra karaya çıktık. Karada kara bir kitaf bulduk. Açtık baktık ki hamisi yalan.

■ Bilmeceler:

Tapmacalar (bilmeceler) Terekeme sözlü edebiyatının en eski örneklerini yansıtır. Sembol, mecaz ve benzetmelerle kurulmuş olan tapmacalar kıvrak bir zekanın ürünüdürler.

Hacılar haca géder
Ceht éder gece geder

Bir yumurtanın içinde
Gırh elli cüce geder
(Nar)

Ne yèrdedi ne göydedi
Gendildeddi gendilde
(Baca)

Ayım ayım ayamat
İçi dolu g'yamat
Yaş vèrdim guru çıhtı
Mehemmed'e salavat
(Fırın, ekmek)

Abdas almaz namaz kılmaz
Camahetden geri galmaz
(Gölge)

Daşdandı kömrdendi
Kèçen gün ömürdendi
Lâle bir yemiş yèdi
Ağacı demirdendi
(Kebap)

Dağdan gelir Araplar
Eyağında çoraplar
(Arı)[18]

■ Atasözleri

Atasözleri bir milletin geçmiş derinliğini ve engin tecrübesini yansıtır. Terekemelerde de zengin bir atasözü varlığı mevcuttur.

- Pehlivan güleşte belli olar.
- Vuran oğul atıya bakmaz.
- Lotuynan gezen Lotu olar.
- At ölür tayı kalır, namerdin neyi kalır.
- Derdini vaktinde ağla.

- Ağlamayan uşağa papa vermezler.
- Kalkan öküz yatan öküzün başına pisler.
- El elinden gül derme, öz elinnen diken yon ..
- Sevildiğin yere çok gitme.
- Kız bibiye, oğlan dayıya benzer..
- Herkes kendi evinin kiblesini bilir.
- Ersiz arvat yularsız ata benzer.
- Yumurtana göre gıgılla.
- Yapı taşı yerde kalmaz.
- İtinen çuyala girilmez.
- Desinler ki haçonun hançeri var.
- Gönlü balık isteyen soğuk suda ıslanır.

Kafiyeli şekilde söylenmiş atasözleri de vardır.

- Bu dünyada üç şey başa baladı
- Yaman oğul, yaman avrat, yaman at,
- İsteyirsen gurtarasan elinden
- Birini boşla, birini boşa, birini sat.
- Adam var ki adamlardan nakşıdır.
- Adam var ki hayvan ondan yağşıdır.
- Adam var ağzından yağ bol damlur.
- Adam var gonuşdurmasan yağşıdır.
- Daş daşı
- Hıbar daşı daş daşı
- Çirkininen piloy yeme
- Gözelinen daş daşı

■ Karapapak Âşık Edebiyatı:

Âşıklık; halkın gönül duygularını, saz şairlerinin ezgileri ile halkın belleğine nakşederek nesilden nesle aktaran bir gelenektir. Âşık, Türk halk edebiyatında, aşağı yukarı 16. yüzyılın başlarından bu yana beliren bir sanatçı tipidir. İrticalen sözünü söyler, sazını çalar. Kendi nazarında halkın derin duyuş ve sezişlerini son derece sanatsal bir üslupla dile getirir. Ayrılık, ölüm, aşk, tabiat, milli his ve heyecanlar âşıkların sözlerinde en güzel ifadelerini bulur.

Karapapak sözlü edebiyatı içerisinde Âşık tarzı edebiyatın ayrı bir yeri vardır. Âşıklık geleneği tüm canlılığı ile yaşatılmaktadır. Usta çırak ilişkisi ile âşıklık geleneğini sürdürüp bu alanda çok büyük başarılar kaydetmişlerdir. Örneğin Âşık Şenlik Türkiye’de bilinen yedi âşıklık kolundan biri olan “Şenlik Kolu” diye anılan âşıklık geleneğini başlatmış, kendisinden sonra gelen onlarca âşık bu koldan devam etmiştir.

(...)

■ Dini Hayat:

Karapapaklar bütün Türkler gibi ilk başta Gök Tanrı inancına mensuptular. M.S. III. yüzyılda Karapapakların komşuları olan Arşaklar arasında Hıristiyanlık yayılmaya başlayınca Karapapaklardan Hıristiyanlığı seçenler oldu. Bunlar Hıristiyan inancının yanında Gök Tanrı inancının motiflerini de beraberlerinde yaşattılar.

642 yılına kadar Karapapaklar Gök Tanrı inancı ve Hıristiyanlığı devam ettirdiler. Bu yılda Araplar Sasanilerle yaptıkları Nihavent Savaşı ile Azerbaycan’a girdiler. Bu tarihten itibaren de bölgenin Müslümanlaşma süreci başlamış oldu. Hz. Osman döneminde Mekke ve Medine’den hicret eden sahabelerin bu topraklara yerleşmeleri bölgenin Müslümanlaşmasını hızlandırdı. Bölge, Türklerin arasında İslamiyet’in yayılmasında merkez görevi üstlendi.

Ahmet Yesevi bu topraklarda neşet ederek İslamiyet’in hızla yayılmasına katkı sağladı. Onun öğretileri Anadolu ve Balkanlara kadar taşındı. Bu bölgelerde kendinden sonra gelen mutasavvıflar hep onun gittiler.

Hıristiyanlığın insana kendini dünyadan soyutlamasını öğütleyen inancı Türklerin savaşçı kişiliklerine uymuyordu. Kuran’da ise imansızlar birer kafir olarak görülüyor ve onlarla cihat edin emri bulunuyordu. Bu da tarih sahnesinde hep yayılmacı bir politika izleyen Türklerin karakteriyle örtüşüyordu. İslamiyet’in Türkler arasında hızla benimsenmesinin en önemli sebeplerinden biri bu yayılmacı

anlayıştır.

Terekemeler arasında Ali Muhammed bin Nur'ül Halveti tarafından Halveti tarikatı kuruldu. Bu tarikat çeşitli kollara ayrılarak günümüze kadar geldi.

XV: yüzyılda bölgeye İranlılar hakim olmaya başladılar. Osmanlıya karşı bir güç oluşturabilmek amacıyla Karapapaklar arasında Şii Mezhebi'ni yaymaya çalıştılar. Karapapakların bir kısmı Şii mezhebini seçerken büyük çoğunluğu Sünni olarak kaldı. Tarihsel gelişime sürecinde halkın dini duygularının güçlü olması nedeniyle ço sayıda medrese ve cami yapılmıştır. Ancak Sovyet hâkimiyeti döneminde bu eğitim kurumları devreden çıkarılmıştır. Bu süreçte dini hayat gerekli kurumsal ve resmi desteği alamadığı için, çok sınırlı ve yetersiz bilgi imkânları içinde sürmüştür. Sovyet döneminde bütün dini eserler ve Kuran-ı Kerim'ler yok edilmiş, bütün din adamları Sibirya ve Orta Asya'ya sürgüne gönderilmiştir. Din adamlarının hataları büyütülerek dine mal edilmiş ve halk dinden soğutulmaya çalışılmıştır ve özellikle de maddi konulardaki zaafları onları gülünç duruma düşürecek şekilde abartılı olarak sinema, tiyatro gibi, kültür faaliyetlerinde dile getirilmiştir. Bu şekilde bir taraftan dinden soğutulan, diğer taraftan da eğitimin her kademesinde ateizm dersini okumak zorunda kalan insanlar dinden uzaklaşmışlardır.[20] Sovyetlerin yıkılması ile gelen özgürlük ortamında dini bilgi ihtiyaçlarının giderilmesi gayreti artmış, özellikle gençler arasında dini merak ve yaşayış artmıştır.

■ Sosyal Yapı:

Karapapaklar gözü pek, cesur, savaşçı, Kafkasların sert koşullarına dayanabilen bir millettir. İçlerinden Mehrali Bey gibi bir kahraman çıkarmış, Şeyh Şamil'le silah ve dava arkadaşlığı yapmışlardır. Erkelere kadar kadınları da yiğittirler. O kadar ki; tarih, bazı savaşlara Karapapakların eşleriyle katıldığını kaydeder.

Terekemelerde sosyal yapıda boy ilişkileri geçerliydi. Aileler uruğları, uruğlarda boyları meydana getirirdi. Bu yapı

arasındaki ilişki çok kuvvetliydi. Herhangi bir olay karşısında boy içerisinde birliğin sağlanmasında güçlük çekilmezdi. Mücadele edilecekse toplu halde mücadeleye girişilirdi.

Karapapak Türkleri boylardan meydana geldiği halde hiçbir zaman feodal bir yapı egemen olmamıştır. Boylar kararlarını aile veya uruğ temsilcileriyle alırlardı. Terekemeler geleneklerine son derece bağlı idiler. Bir olay karşısında geleneklerine göre nasıl davranmalarını bilir öyle davranırlardı. Cinayetlerde kısasa kısas uygulanır, öldürülen kişinin öcü alınmadıkça ruhunun dünyadan gitmeyeceğine inanılırdı. Bu nedenle bitip tükenmek bilmeyen kan davaları uzar giderdi.

Dürüst ve mert insanlardır. Sosyal ilişkileri güçlü bir toplumdur. Onların karakterini yansıtan “Düz ol, Allah düziylendir.”(Sen dürüst ol, Allah dürüstün yanındadır.) sözü çok yaygındır. Karapapak bayatıları onların ruh hallerini anlatmaya yeterlidir.[21]

Karapapah elimdi
Türki ana dilimdi
Ağadeyin galası
Menim çenli belimdir.

Bir Karapapak’ın en değerli eşyası silahıdır. Giysileri ve silahı görene heybet verecek kadar süslü ve alımlıdır.

Konukseverlilikleri ile ünlüdürler. Evin her zaman en güzel odası konuk için ayrılmıştır. Konuklarına ayrı bir değer verirler. Konuklar Terekemeler için bir övünç kaynağıdır.

■ Karapapak Türklerinin Dili:

Karapapak Türklerinin dili Oğuz Türkçesinin doğu grubuna girer. Bu grubu oluşturan Azerbaycan Türkçesinin bir ağız niteliğindedir.[22]

Terekemelerin yaygın bir yazılı edebiyatı olmadığından haklarında pek fazla dil araştırması bulunmamaktadır. Aslında, dil özelliklerinin büyük bölümü yaşadıkları bölgelerin

şiveleri içinde eridiği için haklarında dil özelliklerini tamamıyla yansıtan bir çalışma yapmak da çok zordur. Kars, Erzurum, Ağrı ağızlarını anlatan eserlerde Terekemelerin dil özelliklerine yer verilmiştir. Yapılan çalışmalar daha çok sesbilgisi özellikleri üzerine yoğunlaşmaktadır. Ahmet Bican Ercilasun da “Kars İli Ağızları” adlı eserinde Terekeme Türkçesinin ses özelliklerine değinmiştir.

Ses Bilgisi:

* Kalınlık-incelik uyumu, Karapapak Türkçesinin bir özelliği olan son ses i’leşmesi sebebiyle kalın ünlü bulunduran kelimelerde görülmez. Görülen geçmiş zaman, şimdiki zaman, geniş zaman ve belirtme hali eklerinin de kelime sonunda veya ortasında ince biçimlerinin kullanılması bu uyumu bozar.[23]

çocukları>çocuhları, dağıttı>dağıttı, kızını>gızını, dolandı>dolandi, oldu>oldi, aşağı>aşağı, vuruyorum>vurirem, ölüyorum>ölirem, salardık>salérdik restlar>rastlır

* Yabancı dillerden alınan bazı kelimeler ise karşımıza kalınlık-incelik uyumuna uygun şekliyle çıkar. selam>salam, mübarek>müberek, şehzâde>şahzâde

* Düzlük-yuvarlaklık uyumu Karapapak Türkçesinde kalınlık-incelik uyumu gibi tam bir kurala bağlı değildir. Bazı kelimeler, son ses i’leşmesi veya yuvarlaklaşma sebebiyle bu kurala uymaz.

Sevdim>sevdüm, doğru>doğrı, vurdu>vurdi, doldurur>doldurir, götür>götir, çevir>çevür, çocuğu>çocuğı

* Farsça veya Arapça kökenli kelimelerdeki uzun ünlüler kısaltılmıştır. ifa:de sözcüğü ifade şeklinde uzun ünlü kısaltılarak söylenir. İşa:ret – işaret, ada:let – adalet, ça:re – çare

* Yabancı kelimelerde “a” sesi incelerek “e” sesine dönüşür. Ma:rifet>mërfet, aza:met>ezimet, mezar>mezer, dane>dene, mahalle>mehelle, acep>ecep vb.

* Türkiye Türkçesinde varlığı uzun zaman tartışma konusu olmuş olan kapalı e (è) sesi Terekeme ağzında kullanımı çok sık bir şekilde karşımıza çıkmaktadır.[24] İhtiyar > èhtiyar, iyilik > èylik, hiçbir şey > hêşbişe, böyle > bële git > gèt, tez > tèt, hayran > hêyran, geç > gêt

* Düşme temayülünde olan y, l, h, ğ, r sesleri düşürülerek önlerindeki ünlü uzatılır. dağ > da:, bir > bi:, böyle > be:le, aşağıda > aşa:da, vallahi > valla:

* Düz ünlüler yuvarlaklaşma temayülündedir. sabır>sabur, Sivas>Suvaz, derviş>devrüş

* Sert ünsüzlerden sonra gelen “d” sesi değişmez. sabahtan > savahdan, danıştım>danişdım, dağıttılar>dağıtdılar, giriftar>girifdâr

* Karapapak ağzında çoğu kelimede genellikle ilk hece ünlüsü geniş-yuvarlak olarak kullanılır güzel>gözel, usandı>osandı, hükümdar>hökümdar, için>üçün, yürü>yörü

* ħ ve ğ sesi Karapapak Türkçesinde sıkça kullanılır. vaktinde>vahtunda, yaklaş>yaħlaş, çık>çıħ, yok>yoh kız>ğız, gece>geje, gel>gel, gir>gir

* Ünsüz ikileşmeleri görülür. onlar>onnar, bunlar>bunnar, yedi>yeddi, kâşık>gaşşık, azık>azzık

* Karapapak Türkçesinde bir hecede iki ünsüz yan yana söylenmez. Bu durumlarda ses uyumuna göre araya bir ünlü alınır. Türk>türük, kalktı>kalıhtı

* Karapapak Türkçesinin en belirgin özelliklerinden bir tanesi de b>v değişmesidir. Kelime ortasındaki “b” sesleri “v” sesine dönüşür. kurban>kurvan, sabah>savah, berber>berver, nöbet>növet, baba>bava

* “b-m” değişimi de Karapapak Türkçesinde belirgin bir özellik olarak görülür. ben>men, atlarına bindiler>atlarına mindiler

* “c-j” benzeşmesi de sıkça görülen ses olaylarındanıdır. çıkacaksan>çihajaksan, aç>aj, gece>geje, gideceğiz>gédejik, bavı>bajı

* “ç-ş” benzeşmesi bazı kelimelerde ortaya çıkar. kılıç>ğılış, kaçtı>gaştı,

* “k-g” ses benzeşmesi kelime başlarında çok fazla görülür. kırk>gırg, kayık>gayık, kuş>guş, kavga>gavga, kuyu>guyu, koy->goy-, kardeş>gardaş

* nl>nn benzeşmesine sıkça rastlanır.[25] bunları>bunarı, onlar>annar, konuşanlara>gonuşannara, onları>onarı

* “k” sesi sızıcılaşarak birçok kelimede “h” sesine dönüşür.[26] baktı>bahtı, korkmuyor>korhmur, akşam>ahşam,

kalktı>galhtı, kayık>gayıh, oku>ohu-

* Ünlü ile başlayan bir sözcüğün başına bazen “h” sesi getirilir. Oluk>holuk, ümmet>hümmet, ürü->hürü-

* Kelime başında düşme temayülünde olan “y” sesleri genellikle düşer. yıldız>ildız, yiğit>iğit, yürek>ürek, yüzük>üzük, yüzüm>üzüm

* Metamez (göçüşme) Karapapak Türkçesinde nadir de olsa karşımıza çıkarmaktadır. avrat>avrat, rüya>ürya, derviş>devrüş
Şahıs zamirleri: Azeri sahasının bir özelliği olarak sadece I.tekil şahıs zamiri Türkiye Türkçesinden farklılık gösterir. men, sen, o, biz, siz, onlar I. ve II. Tekil şahısların yönelme hali eki almış şekilleri sadece ince ünlüleler söylenir. bene, sene

* Dönüşlülük zamiri “kendi” “öz” şeklinde de kullanılmaktadır. Burada arvat öz tacını goyur erinin başına özü de itir gedir.

Şahıs ekleri:

Zamir menşeli I. tekil şahıs ekleri “-ım, -im, -um, -üm” Karapapak Türkçesinde bazen “-am, -em” şeklini alır. okuyorum>ohuram, biliyorum>bilmirem, oturacağım>oturajağam, gideyim>gidem, gelmişim>gelmişem, alamam>alabilmerem

Zamir menşeli II. Tekil şahıs eki “-sın, -sin, -sun, -sün” bazen “-san, -sen” şeklinde kullanılır. konuşmuşsun>konuşmuşsan, gezersin>gezersen, getireceksin>getirecesen, olmuşsun>olmuşsan, vurmayacaksın>vurmıyajağsan, gideceksin>gedejeksen, gelirsın>gelersen, durmuşsun>durmuşsan

1. çoğul şahıs eki “-Iz, -nIz” şeklinin yanı sıra “-Ik” şeklinde de kullanılır. adamıyız>adamıyık, düşünürüz>düşünürük, yaparız>yaparık, gidiyoruz>gidirik bilmiyoruz>bilmerik, gittik>gettik, yolcuyuz> yolcuyuk, Türk’üz>Türk’ük, vermişsiz>vermişik,

Hal ekleri: Türkiye Türkçesinden farklı olarak sadece ayrılma hali eki “nèn” biçiminde söylenir. Tarafından>terefinnèn, dükkandan>tükennèn, yer yüzünden>yer yüzünnèn, eşinden>eşinnèn, atlastan halı>atlasnan halı

Zaman ve kip ekleri:

* Şimdiki zaman olumlu ve olumsuz çekimi Azeri sahasının bir

özelliği olan -(y)Ir, (y)Ur ekiyle yapılır.[27]

Gelerem, gellersen, geler, gelerik, gellersiz, gelerler.

Bilmirem, bilmirsen, bilmir, bilmirik, bilmirsiz, bilmirler

* Duyulan geçmiş zamanın “dır” ekiyle yapılmış birleşik çekiminde “-mİş” eki “-ıf” şeklinde kullanılır.

eylemiştir>ëyleyifdi, çıkmıştır>çıhıftı, bitirmiştir>bitirifti, kalmıştır>galıfdı Nadir de olsa bu kullanım duyulan geçmiş zamanın düz çekiminde de görülür. Telli Mehriban, éle bir derde giriftar oluftur ku hêş üzünde renk galmayıf.

* Soru edatı “mi” genellikle şahıs eklerinden sonra kullanılır.

gidiyor muyum>gèdèrem mi

biniyor musun>minersen mi

* “ile” bağlaç ve edatı Karapapak Türkçesinde “nen,nan” şeklindedir. parmağıyla>barmağınan, seninle>seninen, onunla>onunan, eliyle>elinen ayağıyla>ayağınnan

* Yeterlilik birleşik fiilinin olumsuzunda “bilmek” yardımcı fiili düşürülmez. vuramadılar>vurabilmediler, bulamadılar>tapabilmediler, kıyamadı>gıyabilmedi

HAZIRLAYAN: Muharrem YILDIZ

DANIŞMAN: Yard. Doç. Dr. Dilek ERENOĞLU

■ Dipnotlar

[1] Günümüzde bu bölgede halen Karapapak oymaklarının İspürlü, Paydar, Gölegiven, Uzunlar gibi isimlerini alan köy, dağ ve nehir isimleri vardır.

[2] Karapapaklar Hakkında Bazı Notlar/Selahattin Tozlu, Karadeniz Araştırmaları Der. Say. 9 2006

[3] Rusların imam kılığında gönderdiği imamlar, dönemin önemli âşıklarından Âşık Şenlik'in mısralarında şu şekilde anlatılır.

Haşa alimlerden etmesin keder

Olupsan aleme rezalet molla

Sana alim deyen hataya yeter

Zamana teccali nedamet molla

...

Hiyanetten galbin fasık pazarı
Maymundan oyunbaz simsin sansarı
Lehçende görünür Moskos nazarı
Oldun benefserden bedsıfat molla

...

(Karapapak ve Terekemelerin Siyasi ve Kültür Tarihine Giriş,
Orhan Yeni Aras, İstanbul, 1994)

[4] İslam Ansiklopedisi, c.24, sh. 470/ Karapapak, Mirza Bala,
MEB yay. İstanbul, 1967

[5] Karapapak ve Terekemelerin Siyasi Kültür Tarihine Giriş,
Orhan Yeni Aras, İstanbul, 1994

[6] Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, Türk dünyası
araştırmaları, 1981

[7] Terekemeler, Zihni Papakçı, Su yay. İstanbul, 2010

[8] Karapapah Türkleri, Yaşar Kalafat, Yeditepe yay. İstanbul,
2005

[9] Azerbaycan Notları, Yaşar Kalafat , Hacı Bektaş Veli
Araştırma Dergisi. Kış 1998

[10] Dağıstan Derbent Bölgesi Terekeme Türklerinin Dini
Hayatı, Gülreyhan Novruzova, Erciyes Üni. Sos Bil. Ens. Yüksek
Lisans Tezi, Kayseri, 2005

[11] İran Türkleri ve İran Türk Edebiyatı, Ali Kafkasyalı,
A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Sayı 24, 2004

[12] Yaşar Kalafat, İran Türklüğü, Yeditepe, Şubat 2005

[13] Tepel: Alnı beyaz lekeli Avan: Düşman, kurt Şişliyiñn:
Kebaplık etiniz Küre: Kulaksız koyun Kere: Yün Bezer: Süsler
Goyurma: Kavurma Gotur: Uyuz Tapılmasın: Bulunmasın
Birbirinnen: Birbirinde Erkeç: Koyun sürüsünde önde giden
koyun

[14] Karapapak ve Terekemelerin Siyasi ve Kültür Tarihine
Giriş, Orhan Yeniaras, İstanbul, 1994

[15] Masalların Sembolik Dili Bağlamında Keloğlan Tipi Üzerine
Bir Değerlendirme, Prof. Dr. Esma Şimşek

[16] Karapapak ve Terekemelerin Siyasi ve Kültür Tarihine
Giriş, Orhan Yeniaras, İstanbul, 1994

[17] Uruf: Ruh Gırpıtmak: Kesmek Xoca: İpek Yolundaki

- tüccarlar Asvar: Aşçı Tat: Yerleşik yaşama geçmiş yerli Türk
- [18] Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar, Ahmet Caferoğlu, T.D.K, Ankara, 1995
- [19] Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar, Ahmet Caferoğlu, T.D.K, Ankara, 1995
- [20] Dağıstan Derbent Bölgesi Terekeme Türklerinin Dini Hayatı, Gülreyhan Novruzova, Erciyes Üni. Sos Bil. Ens. Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2005
- [21] Karapapak Türklerinde Halk İnançları, Haydar Çetinkaya, Karadeniz Araştırmaları II
- [22] Terekemeler, Zihni Papakçı, Su yayınları, İstanbul, 2010
- [23] Erzincan (Merkez) Ağzının Ses Bilgisi ve Söz Varlığı, Mehmet Cihat Üstün, Kaskas Üni. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi
- [24] Ağrı İli Ağızları, Süleyman Efendioğlu,
- [25] Erzincan (Merkez) Ağzının Ses Bilgisi ve Söz Varlığı, Mehmet Cihat Üstün, Kaskas Üni. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi
- [26] Muş Merkez Ağzı (İnceleme-Metin-Sözlük), Şeyda Özmen, Fırat Üni. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi
- [27] Çağdaş Türk Yazı Dilleri-I., Prof. Ahmet Duran-Doç. Ercan Aklaya, Anadolu Üniversitesi Yay., Eskişehir, 2011

■ KAYNAKÇA

- Karapapak ve Terekemelerin Siyasi Kültür Tarihine Giriş, Orhan Yeni Aras, İstanbul, 1994
- Terekemeler, Zihni Papakçı, Su yay. İstanbul, 2010.
- Karapapaklar Hakkında Bazı Notlar, Selahattin Tozlu, Karadeniz Araştırmaları Der. Say. 9 2006, s. 90-110.
- Karapapak Türklerinde Halk İnançları, Haydar Çetinkaya, Karadeniz Araştırmaları Der. Sayı 2, 2004, s. 49-72.
- Karapapah Türkleri, Yaşar Kalafat, Yeditepe yay. İstanbul, 2005.
- Azerbaycan Notları, Yaşar Kalafat, Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi. Kış 1998.
- İran Türklüğü, Yaşar Kalafat, Yeditepe Yay., Şubat 2005.

- Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar, Ahmet Caferoğlu, T.D.K, Ankara, 1995.
- Türk Kavimleri, Ahmet Caferoğlu, Enderun Kitapevi, İstanbul, 1988.
- Karapapak, İslam Ansiklopedisi, c.24, sh. 470
- Dağıstan Derbent Bölgesi Terekeme Türklerinin Dini Hayatı, Gülreyhan Novruzova, Erciyes Üni. Sos Bil. Ens. Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2005.
- İran Türkleri ve İran Türk Edebiyatı, Ali Kafkasyalı, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Sayı 24, 2004.
- Erzincan (Merkez) Ağzının Ses Bilgisi ve Söz Varlığı, Mehmet Cihat Üstün, Kaskas Üni. Sos.Bil. Ens. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi
- Muş Merkez Ağzı (İnceleme-Metin-Sözlük), Şeyda Özmen, Fırat Üni. Sos. Bil. Ens.
- Basılmamış Yüksek Lisans Tezi
- Çağdaş Türk Yazı Dilleri-I., Prof. Ahmet Duran-Doç. Ercan Aklaya, Anadolu Üniversitesi Yay., Eskişehir, 2011.
- Nevzat Özkan, Türk Dilinin Yurtları, Akçağ Yayınları, Ankara, 2002.
- Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları, Okan Yeşilot, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı 36, Erzurum, 2008. Taryhy makalalar